

Fyra sekler i Villbäck

P-G Jansson, Säter

Del 2. 1773 - 2013

Efter Samuel Hinderssons död 1773 är dottern Maria ensam arvinge till hemmanet. Av Samuel och Annas 17 barn är hon den enda som når vuxen ålder. Hon är gift med Rik-Mats sonson Zachris Matsson från Drafsen. Om Maria och Zachris korta äktenskap vet vi inte så mycket. Zachris var inte så flitig tingsbesökare som farfar Rik-Mats eller som sin svärfar. Men vid tinget 1775 kan vi se att han vill bli av med sin svärmor Anna Hindriksdotter. Om hon flyttar ur dödsboet i Villbäck får hon nämligen "1 tunna råg, 1 tunna korn, 1 tunna blandsäd, 3 lispund såvel, 1 lispund salt, rovor o kål efter nödtorften, ävenså fisk när det vankas och till hand, tobakspengar 24 daler, ett par skor, en ko, en get till att mjölka samt ett får till att klippa, nödiga husgerådssaker, säng o kammare samt ved och värma".

Maria och Zachris får 10 barn under sitt tolv-åriga äktenskap. Tre når vuxen ålder. 1778 dör Maria 29 år gammal av "håll och styng", den tidens beteckning för lunginflammation. Samma år gifter Zachris om sig med Anna Eriksdotter från Silken. Det är inte svårt att föreställa sig att han omedelbart måste ha hjälp med att ta hand om sina barn, hushåll och djur. Med Anna får Zachris 7 barn.

Rätten till jord och skog

Under de sista decennierna av 1700-talet pågår en ojämn kamp om rätten till torpen och skogen. Brukens partiska rättsinstans Bergskollegium ger 1772 bruket rätt att omedelbart skatteköpa torpen. Efter överklagande blir Kammarkollegiums utslag att bruken skall få skatteköpa de torp som de redan löst in och förköpsrätt till de övriga, dit alltså Villbäcks finnhemman hör. Finnarna får bo kvar om de inte svedjar och dessutom fullföljer sina arbetsplikter mot bruket. Finnarna överklagar igen. 1789 söker kung Gustav III stöd hos bondeståndet i sina konflikter med adeln. Priset för stödet är att han garanterar skattebönderna äganderätt till sina gårdar. Det innebär första steget mot full dispositionsrätt för skatteköpt mark. 1790 finns fortfarande de pengar inestående som Samuel Hindersson och de

andra torpägarna deponerat för skatteköp av sina hemman. 1793 övergår de torp som tagits upp efter brukens anläggning i bruksägarnas ägo mot brukstorparnas protester. Bruksägarna behöver inte ens skatteköpa dessa. Torparna har rätt att "endast besitta och innehava dem så länge bruksägarna det tillåta vill". I 1793 års Skogsordning garanteras för första gången äganderätten till ett skattehemmans skog. Den rätten gäller oavsett om ägaren är en hemmansägare eller bruket.

Torparnas ekonomi i brukets händer

I Värmlandsarkiv finns Strömsdals bruks avräkningsböcker från de här åren. För torpare efter torpare, på uppslag efter uppslag, kan vi se precis hur många stigar kol man levererat, hur många dagsverken man gjort och vad som tagits ut ur bruksmagasinet i Strömsdal. Bokföringen ger en överraskande tydlig bild av förhållandena eftersom torparnas ekonomi helt ligger i brukets händer. Vi måste naturligtvis utgå från att bokföringen visar vad man vill visa, d.v.s. en oklanderlig bild av verkligheten. Den bild av maktutövning som samtidigt avslöjas är för den tiden så självklar att den inte behöver skylas över. Det gäller löner, priser och skuldsättning 1790 – 1820. Jag sammanfattar här det siffermaterial som presenterades i vårt arbete *Tre sekler i Villbäck* 2009.

Vi lägger först märke till att ovanför Samuel Hindersson står folkets bynamn "Wilbech" 1749, men för Zachris Matsson har man gått över till myndighetsbeteckningen "Gällinge" 1789. I Villbäck är de två norra torpen fortfarande i finnarnas ägo, men de två södra har svårt skuldsatta lösts in av bruket 1759. Efter svärfadern Samuels död 1773 blir Zachris Matsson ansvarig för det då skuldfria torpet. De första åren är böckerna litet svårtydda, men från 1794 går de bra att följa. Det året är han 54 år och sonen Hindrik 24. De kolar och levererar 106 stigar kol, vilket kräver minst 530 dagsverken. När vi räknar in 20 andra kördagsverken blir summan 550. Det ger 62.18 riksdaler i inkomst, 0.11 per dagsverke.

I bruksmagasinet tar Zachris ut råg, korn, ärtor, sill, salt, tobak, Boråsvaror och ämnesjärn till eget smide för 40.77. Boråsvarorna består av 22 ½ alnar grå vadmal och en näsduk för 0.80. Han gör dessutom kontantuttag på sammanlagt 25.12. Utgiftssidan blir alltså 65.89, vilket ger ett underskott på 3.71. Omräknat kostar en rågtunna 44 och en näsduk från Borås 7 dagsverken! Till dagsverken vid bruket kommer 75-100 dagsverken hemma på torpet, vilket innebär att två man inte räcker till för den totala arbetsinsatsen.

År 1796 gifter sig Hindrik Zachrisson, 27 år, med 25-åriga Maja Persdotter från Hällefors. Inför giftermålet bygger de en ny stuga på gården. Den finns kvar fortfarande. Innan Torbjörn Axelsson gjorde en dendrokronologisk undersökning av timret i stugan visst ingen att "snickerboa" i själva verket är den nybyggda stuga Hindrik och Maja flyttade in i som nygifta. Timret avverkadades 1792-93. Huset är välbyggt, med fint bilade takbjälkar. Det består av två rum med eldstäder. Taken i båda rummen är så kraftigt sotade att Axelsson kom fram till att stugan till att börja med använts som en rökstuga fastän den inte byggts som en sådan. Övergångsformer med påverkan av svenskt byggnadsskick var vanliga vid den här tiden.

Hindrik Zachrisson mister sitt hemman

Zachris lever till 1809, men i avräkningsböckerna står Hindrik som ansvarig för hemmanet från 1802. Siffrorna visar hans kamp för att ha kvar gården. Under fadern Zachris tid har skulden pendlat kring 150 riksdaler. Nu ökar den i rask takt. 1804 är den uppe i 485 riksdaler. 1817 är han skyldig 792 efter bland annat ett hästbyte som kostat honom 90 riksdaler.

Just det året springer den finske studenten Gottlund förbi Villbäck och köper "filbunka

med kokta poteter, men utan smör och, så som vanligt, utan bröd, för 5 styver". Enligt Gottlund finns i Villbäck bara en eller två personer som kan finska och ingen är hemma.

Nu går dramat mot sin upplösning. 1819 är Hindrik skyldig 895 riksdaler. Under följande år ser det ut som om han blir medveten om faran. Han har nämligen för första gången ett överskott om än litet – 0.59 riksdaler. 1821 är kampen över. Bruket löser in torpet för 700 riksdaler. Hindrik har det året ett underskott på 84.25. Däri ingår ett utmättningsarvode på 13.14 riksdaler som han själv får betala! Efter försäljningen är skulden 213.22. Samtidigt går norra torpet, Mats Janssons, samma öde till mötes, inlöst för 700 riksdaler. Omräknat får Hindrik och Mats ungefär hälften så mycket som när de två södra torpen löstes in 1759. Samma år, 1821, får bruksägarna 45 500 riksdaler i utdelning.

Eftersom bruket både satte priset på varorna och lönen för arbetet hade man möjlighet att helt styra skuldsättningen. Priserna på varor ökar hela tiden medan Zachris och Hindriks lön för kolningen ligger i stort sett konstant under en trettioårsperiod. Hindrik har under perioden haft i genomsnitt 0.16 riksdaler per dagsverke att jämföra med 0.11 år 1794. Då krävdes 44 dagsverken för en rågtunna. År 1821 får Hindrik göra 54 dagsverken för rågtunnan! Arbetsplikten gör skuldfällan oundviklig. Hästbytet kostar Hindrik 562 dagsverken och man debiterar ogenerat Hindrik motsvarande 82 dagsverken för utmätningen av den egna gården. *Vi upptäcker dessutom att Hindrik omedelbart får dubbelt så mycket betalt för kolningen när han inte längre är hemmansägare!*

Bakom siffrorna anar vi ett tragiskt livsöde. När Hindrik efterträder fadern Zachris i uttagsboken blir kontantuttag sällsynta i den mån de alls förekommer. Allt går genom boken: ersättning till skraddare och skomakare, underhåll "till knekten", prästlön etc. förutom basvarorna. På vilket sätt får Hindrik ta del av vad som står i boken? Kan han läsa eller blir han informerad i den takt och på det sätt som ingår i en plan för att komma åt egendomen? Vi finner något som kan ha varit en bidragan-

de orsak till att det inte var så svårt att lura Hindrik. I husförhörlängderna finns ett *n* i Hindriks kolumn för "läser uti bok". Det betyder att han läser *något* eller möjligen *någorlunda*, vilket kan jämföras med både fader Zachris, farfar Samuel, mor och styvmor som läste *väl*. Hindrik var 4 år när morfar, Samuel Hindersson dog, endast 47 år gammal. En morfar som tycktes ha förstått situationen och kämpat emot så länge han levde. Hindrik var 9 år när modern Maria dog och han fick styvmor. En styvmor som visste att hennes egna söner inte skulle få ärva. Fanns det någon som brydde sig om hur Hindrik läste? Jag minns att farfar påstod att köpekontraktet var under-tecknat med bomärke. När vi får kopian av köpebrevet från Uppsala Landsarkiv ser vi att han hade rätt. Hindrik var alltså inte skrivkundig. Farfar avslöjade faktiskt att han var med och klippte sönder kontraktet: – *Dä va fullt mä fin stämpler på dä, så vi lekt att dä va pennin-ger!*

Brukherrars erövringar

Efter inlösen sätts torpskatten till 6 % av köpe-skillingen, 42 riksdaler per år. Hindrik får alltså, förutom arbetsplikten mot bruket, betala motsvarande en halv häst per år för att få bo kvar på den gård som slakten bott på, brukat och skattat för i nästan 200 år. Från Mats Janssons torp blir sonen bortmotad när bruket hellre vill ha mågen Göran Meijer som arrendator. Om Hindrik och Mats hade hållit ut ett år till kanske det hade gått vägen i alla fall. 1822 uppmanar länsstyrelsen torparna att "göra sin rätt gällande" som svar på en ny inlaga från finnarna där de begär skogsutbrytning, d v s tilldelning av skogsskiften till torpen. En skogstilldelning blir genomförd 1825. Bruksägarna begär då att få skattelösa den skog som tillhör varje hemman vare sig torparna haft röjselrätt eller inte. Frågan avgörs slutgiltigt 1832 då Kungl. Maj:t avslår bruksägarnas besvär över skogstilldelningen till finntorpen. Motiveringen: *Skogen var en kronoallmanning som blivit upplåten till stöd för bruken*. Det betyder alltså att Kungl. Maj:t efter mer än hundra år slår fast att bruken inte ägde skogen i någon annan bemärkelse än finntorparna. Vi kan nu sammanfatta hela händelseförloppet så här: I början av 1600-talet får finnarna rätten att ta upp sina hem-

man och skogsskiften avrösas till varje gård. Grave får sina bruksprivilegier 1720, vilket ger honom rätt att använda samma skog för kolning och tvinga finnarna att kola. För att säkra kolförsörjningen skuldsätter bruksägarna finnarna tills de kan lösa in torpen. För en symbolisk summa får bruksägarna sedan skatteköpa kronoallmanningen, vilket ger full och ärfdig dispositionsrätt. Finnarna blir arrendatorer på sina egna torp med rätt att "*endast besitta och innehava dem så länge bruksägarna det tillåta vill*", lika rättslösa som brukets egna torpare.

"Det var Sebastian Grave, som med flit, möda och idoghet lade grunden till ett nytt samhälle i förut öde bygd och därigenom blev en erövrare, vilkens minne för alla tider förenats med erövring, som gav åt Sverige: Säfsen, upplåtet åt odling och kultur", skriver Erik Falk i Jernkontorets bergshistoriska skrift. Han tillstår dock att "*de därvid använda medlen dock säkerligen ej alltid varit fullt försvarbara*". Hindrik Zachrissons ättlingar har av förstaeliga skäl aldrig varit särskilt entusiastiska över de erövringar som förvandlade Villbäcks fria skogsfinnar med egna gårdar till ett proletariat utan rättigheter.

Brukstorparens villkor

Hindrik är 52 år när han mister torpet, fyra år senare är han död. Sonen Per Hindersson är 23 år när han ensam tar över torpkontraktet. Avräkningsböckerna vittnar om att han är en energisk och idog kolare. Han gifter sig med Maja-Stina Persdotter. De får 11 barn. Arrendekontraktet för torpet reglerar allt. För ett torp med häst gäller ett angivet antal stigar kol. Utom kolningen skall torparen utföra alla körslor och andra arbeten som han beordras till. Han måste själv hålla sig med alla redskap som han kan behöva. Alla dragare som föds eller finns på torpet skall utan undantag stå i brukets tjänst och kunna disponeras när som helst. Skulle torparen vägra kan bruksägaren låta någon annan utföra arbetet med torparens dragare. Torparen är skyldig att se till att byggnader och stängsel är i skick. Om egendomen försämras blir han ersättningsskyldig, har den förbättrats ersätts inte förbättringen till fulla värdet eftersom han själv kan dra nytta av förbättringen. Varje större reparation eller nybyggnad skall anmälas till brukskonto-

ret. Om någon byggnad uppförs som bruksägaren anser överflödigt skall torparen ersätta den skada som bruksägaren lidit. Gödsel, byggnadsvirke, torv, näver, gårdsel, foder, ved eller annat får inte fraktas från egendomen eftersom den är "Herrar Bruksägares" (kontraktsepitet) egendom.

När bruket inte längre behöver använda skuldsättningen för att tvinga torparna att kola, använder man sig av en ny metod för att driva in skulder. Det kallas "lösöreköp" och innebär att bruket genomför en värdering av allt lösöre som finns på torpet. Allt tas med: möbler, husgeråd, redskap, kreatur. Efter värderingen får torparen underteckna ett kontrakt där han säljer allt till bruket, men får utnyttja det hela om det sker med aktsamhet. Annars hotas han av påföljd och laga ansvar. Efter ett sådant lösöreköp äger en torparfamilj ingenting annat än kläderna på kroppen. När allt är klart tillkännages köpet i Säfsnäs kyrka!

Petter Persa

Per Hindersa, farfars morfar, lever tills han är 88 år 1890. Han är min oäkta farfars trygghet under uppväxten i Villbäck. Det blir sonen Petter som så småningom tar över torpet. Petter Persa är en person vars minne levtt kvar ända in i vår tid. Han gifter sig som 43-åring med Karolina Matsdotter från Hällefors, men då har hon varit piga i gården sedan länge och de har redan sonen Johan tillsammans. Från Petter Persas tid har torpet framgent kallats Petter-Persstället. En orsak är säkert Petters rykte, men kanske också det faktum att den nya stugan på torpet byggdes när han gifte sig.

Den dendrokronologiska undersökningen visar att timret till stugan fälldes under de första åren av 1870-talet. Det bör innebära att den stod färdig till bröllopet 1876. Av koljournalerna från bruket ser vi att Petter var en duktig kolare, leveranserna ligger stadigt bland de högsta. Men han hade också andra egenskaper. – *Han va vågsen!* sa farfar och berättade en häftig historia om hur Petter körde över Smalsjön på nattgammal is. – *Han prova isen mä köryxa, sa farfar, sen ga han hästen en tömsläng å trava övver. Drängen såg hur dä spruta öpp vatten ur bröddhåla bakätter!*

Så snart farfar blir arbetsför hugger han milved, kolar och kör den ena av Petters hästar. När han 1886 som sjuttonåring kör kol till Strömsdal blir han oskyldigt anklagad för att ha gillrat för att få luft i kolryssen:

- *När ja ha stärt dä fôrst lasse dan därpå, å va på väg tebaka, stog patron i backen. Han hetta Birger Essén å han hadd en vargskinnspäls på sej. Dä va en stor å krafti kär. Han tog tag i beschle på hästen. Sen kom han bakôt, å inna ja vest ole å högg han mej övver nacken och klämd ner mej övver ryssträe. Sen spänd han öpp käppen å skull te å brå mej. – Jag har fått rapport om hur du lurar koldrängarna och hotar kolmottagaren!*

Farfar har svar på tal och klarar sig från stryk den gången, men han brukade räkna upp torpare som tagits in på brukskontoret och rappats med käpp. I Gustav Schröders "En bruksbokhållares minnen" finns flera vittnesmål om hur käppen kom till användning vid bruken.

*Petter-Persstället
2013*

Villbäckarna blir skogsarbetare

Petter Persas äldste son Johan hinner ta över ansvaret för torpet innan brukstiden är till ända. Johan Pettersson gifter sig med Adolfina Meijer från Seghøjda 1898. De får sex barn: Anselm, Elin, Oskar, Elly, Anor och Bertil. Johan blir den siste kolaren på Villbäckstorpet. Bruket har haft sin storhetstid under de sista decennierna av 1800-talet, men sedan följer en konjunkturedgång. Efter förlustår 1906-07 tas beslut om nedläggning av järnhanteringen 1908. År 1916 köps Säfsbrukens skogar av Hellefors Bruks AB. Kolare och dagsverksarbetare vid bruket blir skogsarbetare. Att vara torpare under Helleforsbolaget före 1950 skiljer sig inte så mycket från förhållandena under järnbrukens tid. Torparnas tillvaro regleras av arrendekontrakt och bolagsherrar.

1931 gifter sig Johan Petterssons äldste son Anselm Pettersson med Anna Andersson från Lilla Älgberget. De bor i Bråthöjda de första åren. 1932 bildar brodern Oskar familj och arrenderar det första torpet i Villbäck, längst i söder på mana. Han arbetar som huggare åt Hälleforsbolaget och stannar på torpet till 1949. År 1936 köper den då 62-årige Johan Pettersson och Adolfina ett eget hus i Palahöjda och flyttar dit. Villbäckarna har ett grundmurat rykte att vara riktiga arbetare, men med de små inkomster som var möjliga under Johans arbetsliv måste det ha varit frukten av ett oerhört sparnit. Efter några generationer sitter de åter på friköpt mark. Torpet i Villbäck

Anselm och Anna med Uno och Ulla 1936
(Foto genom Ulla Hedman)

tas då över av Anselm och Anna. De får två barn, Ulla 1933 och Uno 1936. De är den tolfte

generationen på stället sedan Sigfrid Larsson köpte torpet i Villbäck 1642.

På 1950-talet avvecklas de flesta torp i Säfsen. Torparna blir skogsarbetare på heltid och förtjänsterna blir bättre. 1951 flyttar Anselm och Anna till Palahöjda. Både Anselms och Oskars torpstugor i Villbäck avstyckas av skogsbolaget och säljs som fritidshus. Av övriga torp återstår bara ruiner.

Oskarsstället 2006

Skriftliga källor

Jansson, Ingrid och P-G. *Tre sekler i Villbäck. Från finnhemman till brukstorp*. Projektarbete vid Mälardalens högskola 2009.

Jonsson, Per. *Finntorparna i Mången. Jord, människor och rättssuppfattning i förproletär bergslagsmiljö*. Bokförlaget Reformatio, Landskrona 1989.

Falk, Erik. *Om Säfsfinnarnas bygd. I 1700-talets början*. Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie N:r 13. Stockholm 1950.

Montelius, Sigvard. *Säfsnäbrukens arbetskraft och försörjning 1600-1865*. Geographica nr 37, Uppsala 1962.

Montelius, Sigvard. *Gravendal och Fredriksberg. En krönika om Säfsbruken*. Ludvika bibliotek.

Stenman, Lennart. *Rätten till land och vatten ur ett svedjefinskt perspektiv*. Forskningsrapport 98:6. Högskolan i Karlstad.

Strömsdals Hembygdsvänner. *Strömsdal. En hyttbygd i Säfsen och Strömsdal. Torp och torpare*. Utgivare Strömsdals Hembygdsvänner 1991-92.

Åbokommitténs betänkanden. II. *Utredning angående rekognitionsskogarna*. Stockholm 1919.

Arkivmaterial

Arkiv Digital (<http://www.arkivdigital.se/>):
Husförhörslängder för Säfsnäs socken.

Landsarkivet Uppsala:

*Kopparbergs läns häradsrättsarkiv, volym
Alla:22.*

Säfsenskivan 2009. Samanställning av Mats
Eriksson:

*Dombok 1627-1818. Ärenden som rör Säfsnäs
församling och Nås finnmark.*

Säfsen personförteckning 1570-1749.

Säfsen Torpbeskrivningar.

Värmlandsarkiv, Karlstad:

*Memorial för Strömsdals Bruk 1728-1832.
1126/G6.*

*Åtkomsthandlingar till Gravendals bruks
egendomar bruksintressenterna emellan.
50358/F2de/34-35.*

Dendrokronologiska undersökningar

Torbjörn Axelsson

(<http://taxelson.se/dendro/>)